

ETİK DEĞERLENDİRME VE SOSYO-ETİK GRUP YARGISI(*)

Muhterem Hocam Merhum Prof. Dr.

Akın Düren'in Aziz Hatırasına.

Dr. Mehmet Tevfik ÖZCAN (**)

1. GİRİŞ

"Etik" kavramı, kullananların ve değişik nüanslarda kullanılışlarının yöneldiği amaçlarla, çok geniş bir alanı kapsamına alır. Bunlar, üç temel kullanım tarzında toplanabilir: Felsefecinin, yahut sistematik bir düşünme aktıyla dünya görüşünü oluşturan aydının kullanımı; gündelik yaşamda sıradan insanın genel olarak "ahlak" sözcüğüyle karşılanan kullanım şekli; nihayet, kavramın toplumsal bilimlerdeki kullanımı. Bu kullanımlar, kavrama farklı içerik ve nüanslar yükler. Felsefenin veya *praxis*' ini gerçekleştiren aydının kullanımıyla, "etik", "iyi"ye yönelik davranışın gerçekleştirilmesidir. Sıradan halkın, "ahlak" kavramını ikame ederek yaptığı kullanım, mensubu bulunduğu toplumsal birleşmenin devamı için bireye dıştan dayatılarak sürdürülen ve aynı zamanda ilgili birleşmedeki insanların büyük çoğunluğunca vicdanlarında da emredilen somut davranış modelinin izlenmesidir. Toplumsal bilimlerle uğraşan araştırmacı ise, bu kavramla bireyin toplumca kabul edilen ve ihlali eylemsel olarak yaptırılmadıkları davranış modelini kasteder. Prof. Dr. Ionna Kuçuradi'nin açılış konuşmasında koyduğu ayrımda görüldüğü üzere, kavramın "ahlak" anlamındaki kullanımı, yani toplumsal norm kimliği toplumbilimsel araştırmanın alanını oluşturur. Bu araştırma, normatif bir bilimin değil, toplum bilimcinin metodlarıyla fenomenin doğrulanma/yanlışlanma ölçütleriyle incelenmesidir.

Bu bildiride, felsefi nitelikte etik değerlendirme ve bunun pratiğe yönelik oluşuyla, toplum bilimcinin "fenomen" düzleminde incelediği ahlak normlarına ilişkin dikkate değer boyutlar ele alınacaktır. Esasen, ilköğretimde genellikle, etiğe ilişkin çalışmalar, hukuk sosyolojisi için yürütülmesi gerekli -bilimsel anlamdaki, araştırmayı genellikle engellemekte veya hukuk felsefesinde böyle bir tavır güçlü gibi görünmektedir. Burada ele alınan sorun, daha geniş bir sorunun, yani felsefe ile bilim arasındaki ilişkinin mahiyetinin ne olduğu sorusunun bir parçasıdır. Ulaşılabilecek sonuçlar bu açıdan, hukuk felsefesi ile hukuk sosyolojisi arasındaki ilişkiye ait bazı noktaları ortaya koyacaktır, kanısındayım.

2. ETİK DEĞERLENDİRMEİNİN MAHİYETİ

Bireyin dünya görüşünün (yani felsefesinin) sınırları içinde ele aldığımız etik değerlendirme, rasyonel ve bilinçli şekilde gerçekleşmesi arzulanan "olması gereken" davranış ifade eder. Bu davranış bireyin içinde yer alan bir makam tarafından konulmuş ku-

rala dayanır, koşulsuz ve kategoriktir. Yine, bu davranış, somut yaşam pratiğinde şekillenen, ve önsel olarak mevcut hiç bir materyal muhtevalı ilkeye tabi değildir. Bu davranış, "iyi" amacına uygun olarak verili koşulların somutluğunda belirlenir. Ancak, bu öyle bir davranıştır ki, -Kant'ın ifadesini hatırlayalım- aynı koşullarda gerçekleştirilebilecek "iyi" ye yönelik davranışların bütünüünün yasanını gösterir. Etik değerlendirmede ağırlık, pratiğe yönelik olmaktadır.

Bu noktada, bir parantez açarak şunu belirtmem gerekir: Etik değerlendirme, kişilerin sahip olduğu dünya görüşlerine ve yaşam felsefelerine bağlı olarak çeşitlilikler gösterir. Ben, felsefe ve toplum bilime ilişkin farkları daha kolay ortaya koyabilmek için, etik değerlendirmenin en tanınan biçimini, yani rasyonalist felsefe geleneği içinde yer alan biçimi ele alacağım. Ancak, ulaşılan sonuç, diğer yaklaşımlar için de genel de doğrudur.

Rasyonalist gelenekte özetlenen ve insanın bilmesi ve eylemde bulunması yetilerini birleştiren yaklaşım, sonul olarak bilgiyi ve iyi davranışı erdem sayarak bağlantılandırır. Bu, hem bilim bilgininin "iyi" ile ilişkisini, hem de insanın doğru eylemini bilgi edinmesiyle aynı kaynaktan, yani insan aklından geldiğini açık veya örtülü bir düşünce olarak içinde taşır. Platon'dan Kant'a kadar bütün rasyonalist filozoflar, birbirlerinden farklılaşan çizgilerine rağmen, bu anlayışı paylaşırlar. Bu yaklaşımın bütünü, bilgiyi ve doğru davranışı insan aklının ürünü sayar, ve analitik mahiyette çıkarsamalara büyük bir bilgisel değer atfeder.

İnsanın etik davranışının mahiyetine baktığımızda, bu davranışta vazgeçilmez birkaç temel noktanın bulunduğunu görürüz: 1- Eylemde bulunan süje tarafından gerçekleştirilen değerlendirme aktı; 2-Buna bağlı olarak, bireyin materyal şekilde ifade edilebilen amaçlarını gruplanması olan değerler ve 3- İnsanın eylemde bulunabilme yetkisi, yani iradesi, daha çarpıcı bir kavramla, "eyleyebilme iktidarı". Etik değerlendirme, davranışa ilişkin "olması gereken"le gerçekleştirilecek davranışın ilişkisinin oluşturulmasıdır. "X şeklinde davranmak olması gerektir" şeklinde düşündüğümüzde ve bunu nihai anlamda "iyi" saydığımızda, analitik nitelikte bir önerme oluştururuz. "X" davranışı tümdengelsel şekilde "iyi"den çıkarsanmıştır. Önermenin analitik oluşu, "X"i oluştururken usullama dışında bir aracı kullanmayışımız ve dolayısıyla, "X" in "iyi" de içerilmiş oluşudur. Etik bir amaç anlamında "İyi" ile somut davranışın ilişkisinin tümdengelsel şekilde kurulması, her yaklaşım biçiminde aynı mantıksal görünümle ortaya çıkmaz. Entellektüalist bir yaklaşım, bu ilişkiyi sıkı sıkıya disiplinli uygulanmış bir tümden gelimle oluşturur. Oysa, emosyonel yaklaşım bu ilişkiyi sezgiyle (intuition) oluşturur. Kurulan ilişki, her ikisinde de analitik mahiyettedir. Hatta, "haz" veya "mutluluk"u "iyi" mertebesine oturtan bir etik yaklaşımda dahi değerlendirmenin mahiyeti açısından bu ilişki aynı yolla kurulur.

Felsefi nitelikteki etik değerlendirmede ifade edilen "olması gereken", buyruk mahiyetindedir. Buyruğu veren makamı şimdilik

(*) - Yazarın 30 Kasım - 1 Aralık 1990 tarihlerinde Felsefe Kurumu'na İstanbul'da düzenlenen olan "Hukuk ve Etik" konulu seminerde sunduğu bildirinin tam metnidir.

(**) Dr. Mehmet Tevfik Özcan, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Türk Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesidir.

bir tarafa bırakarak, bunda ifade edileni bilimsel bir önermeyle karşılaştıralım. Bilimsel nitelikteki önermeler, olgusal içerikli, yani **sentetik** önermelerdir. Sentetik önerme seçilen bir paradigma veya paradigmatlar ışığında incelenen olgulara ilişkin bir önermedir. Bu önerme (ve önermede içerilen yargı), en geniş sınırlarda incelenen nedensel ilişkilerde mevcut düzenliliği ifade eder (buradaki nedenselliği karmaşık mahiyetteki olgu ve süreçlerde yer alan -örneğin toplumsal olgulardaki gibi-fonksiyonel veya yapısal nedenselliği de içine alacak şekilde kullanıyorum). Sentetik önerme, bu yüzden gözlem ve deney yoluyla test edilebilen, daha iyi bir kavramlaştırma, doğrulanabilen ve/veya yanlışlanabilen bir önermedir. Sentetik önermeleri bilimsel bilginin söyleminin parçaları durumuna getiren de, bu doğrulanma/yanlışlanma potansiyelidir. Oysa, en üstte yer alan etik ilke-ki tekil "olması gereken"ler bundan çıkarsanır- hiç bir zaman bu potansiyeli taşımaz. Bunları ya sezgiyle kavrayarak apaçık (self - evident) sayarız, ya da daha ileri giden bir dedüktif tanımlamayı amaçladığımızda **totoloji**'ler olarak ifade ederiz. Bu son durumda, tekil "olması gereken"leri en son noktaya kadar indirgediğimizde, oluşturduğumuz söylem felsefi bilgidir, ancak bilimsel bilgi değildir. Bilimsel bilgi "olması gereken" va'zetmez, yani buyruk vermez, tam tersine "olan"ın metodik ve yapılan seçmeye bağlı olarak yaşama uygulanabilir bilgisini verir.

"Olması gereken"ın buyruk mahiyeti, bunu koyan ve uygulayan sүйeleri -başka deyimle aktörleri- düşündürür. Eğer yaptığımız eylem ahlaksal ise, buna ilişkin buyruğu veren makam - tekil birey olarak-içimizdedir. Ahlaksal olması gereken, yaşama geçirilemedikçe sadece bir spekülasyon veya fantezidir. Burada, insanın aklına Dostoyevski'nin **Yeraltından Notlar**'daki silik bir kişiliğe sahip hayalgücünde kendini sadece Rusya'yı değil bütün Avrupa'yı kurtaracak devrimci bir kahraman olarak canlandırması geliyor. Oysa, bu kişi yaşamın karşısına çıkardığı çok daha az tehlikeli ve çok daha sıradan durumlarda dahi düşündüğünü yapacak iradeden yoksundur. Dünya görüşüne sahip ve eylemini yaptığı seçimlerle gerçekleştiren ahlaksal birey iradesini dış dünyanın bütün engellerine rağmen izleyebilen bireydir. İrade, bu anlamda, her türden dışsal engellerin ve amaca aykırı psikolojik motiflerin üstüne çıkabilmektir.

Etik değerlendirmeye ilişkin felsefede sürdürülen çalışmalar, ahlaksal davranışın bireyin bilincindeki konumunun belli boyutlarını açıklığa kavuşturmuştur. Ancak, bu yaklaşımlar, toplumsal ahlaka ilişkin soruları (yani ahlak normlarının toplumsal oluşum süreçlerini ve işlevlerini) yanıtsız bırakır. Zira, bu çalışmalardan çıkarılabilecek topluma ilişkin biricik sonuç, erdemın etik davranışta olduğudur. Ki bu toplumsal fenomeni açıklamada bir milim dahi ileri götürmez. Bunun için, doğa bilimlerinin metotlarına benzeyen metotları kullanan bir **descriptive** araştırmaya gerek vardır. Burada, felsefenin yararsız veya gereksiz olduğunu ifade etmiyorum. İfade ettiğim şey, felsefeye altından kalkamayacağı işleri yüklememek gerektiğidir.

3. BİLİMSEL AÇIKLAMA

3.1. Genel Olarak

Etik hakkında yapılacak bilimsel çalışma, belli norm tipleri üzerinde sürdürülmek zorundadır. Bunlar, genel anlamda, toplumsal normlar içinde yer alır ve daha başlangıçta bunların diğer norm tiplerinden ayırd edilmesi güçlüğü baş gösterir. Zira, her türden toplumsal norm belli bir davranış tipini (yahut belli tipte davranışta bulunmayı) emreder ve ihlali toplumca yaptırılmaktadır. Bu yaptırımlar, A.R.Radcliffe-Brown'un ayırd ettiği gibi **yayılmış (diffused,**

başka deyişle organize olmayan) veya daha az ölçüde - hukuk normlarında görüldüğü üzere - **örgütlü (organised)** yaptırımlardır. Ahlak kuralları, diğer toplumsal normlardakine ek olarak, bireyin vicdanında da yaptırılmalarıyla desteklenir. Bir örf ve adet, teamül, görgü veya oyun kuralı, hatta moda ile ilişkin belli bir standart da yaptırımsal bir zorlayıcılıkla donatılmıştır. Fakat, bu sonuçların insanların vicdanlarıncı zorlanarak desteklenmeleri zorunlu değildir.

Ahlak kuralları hakkındaki bilimsel çalışma, çeşitli sosyal bilim disiplinlerinin verileriyle yürütülebilir. Bu disiplinler içinde, sosyal psikoloji, etnoloji, kültürel ve sosyal antropoloji ve genel sosyoloji hemen karşımıza çıkarlar. Bu farklı bilim disiplinlerinin çalışmaları daha başlangıçta karşımıza bazı teknik sorunlar çıkarırlar. Bu sorunlar, ilgili bilim disiplinlerinin arasında ve hatta içlerinde bulunan paradigma farklılıklarıdır. Ancak, her bir paradigmanın gerçekliği hangi düzeyde veya hangi boyutuyla açıklamaya çalıştığı, hangi araç ve tekniklerle varsayımlarını test ettiği dikkate alınır, paradigmatlar birbirleriyle çelişmeden kullanılabilir. Bu bir **eklektisizm** değildir, M. Abrahamson'un sosyolojiyle ilgili işaret ettiği gibi, bütün toplumsal bilimlerin çok paradigmatlı oluşudur. Bunların konumuzu la ilgili olan başlıcaları şöyle sıralanabilir: Sosyal normların oluşumunu açıklayan, davranış psikolojisi kökenli öğrenme yaklaşımı; norm veya standartların toplumdan topluma değiştiğini ifade eden ve önceki yaklaşımın uzantısı olan kültürel ve sosyal antropolojideki işlevsel ve yapısal-işlevsel yaklaşımlar; normların bilinçli temellendirilmesini inceleyen yapısalcı "anlayış gücünün gelişimini" (cognitive development) yaklaşımı; nihayet, normlara uymayı açıklayan psikanalitik yaklaşım.

Şimdi, ahlak kurallarının incelenmesinde temel mahiyetteki üç ayrı paradigmatı ele alalım.

3.2. Ahlak Normlarının Oluşumu Konusunda Öğrenme Yaklaşımı

Konuyu sadece ahlak kurallarının oluşumu değil, bütün olarak toplumsal normların oluşumu açısından ele almak daha uygun olur. Zira, bu oluşum süreci her tipten normda aynı şekilde işler. Bir toplumsal birleşmede, bütün olarak veya belli bir konuda hiç bir normun bulunmadığı koşullardan davranışları düzenleyen normların bulunduğu yaşam tarzına geçiş insanların bilinçdışı alışkanlıklarından geçen öğrenme sürecinin sonucudur. Bu paradigmanın anlaşılabilmesi, insanı önsel olarak yüksek düzeyde öğrenme kapasitesine sahip bir memeli türü şeklinde algılayabilmeye bağlıdır. Bilinçdışı alışkanlık, tekil bireylerin psikolojilerinde gerçekleşen süreçtir. Bu sürecin toplumsal cephesi, tekil alışkanlıkların karşılıklı iletişimde genelleşerek ve sabitleşerek norm haline gelmesidir.

Bu süreci açıklamadan önce, bir güçlüğe işaret etmek gerekir. Yaşayan, bu itibarla bizim gözlemlerimize konu olan her toplumsal yaşam belli normlara sahiptir. Bu yüzden, belli özel koşullar içinde bulgulanmadıkça veya deney koşullarında oluşturulmadıkça, bir toplumsal birleşmeyi normdan yoksun şekilde gözlemleyemeyiz. Burada, Sumner'in kullandığı fiksiyondan hareketle, hiç bir toplumsal normun bulunmadığı koşullarda insanın temel psikolojik güdü ve dürtülerin egemenliği altında yaşadığını düşünelim. İç güdülerinden kaynaklanan güdü ve dürtülerinin egemenliğinde davranan insan, yaşam mücadelesini sürdürmek için doğa ve diğer bireyler ve insan gruplarıyla iletişim içindedir. İnsanın güdü ve dürtülerini tatmin için yaptığı rastlantısal davranış, sonucunda gerçekleşen haz ve acıya göre sınıflanır. Tabiatıyla, haz ile sonuçlanan davranış-

lar, daha sonraki uygulamalarında sonuçlarının yeniden denetlenmesine gerek kalmayan alışkanlıklar olarak yerleşir. Alışkanlık bireye zaman ve enerji tasarrufu sağlar, sonuçları güvenli davranış olarak sabitleşir. Bu alışkanlık, toplumsal iletişimdeki karşılıklı nüfuzda belli ortalamalarda toplanarak normu oluşturur.

Norm oluşumuna ilişkin bu kısa açıklama davranış psikolojisi verileriyle desteklenmektedir. Alışkanlık kazanma, ister bireyin dıştan yönlendirilmeyen yaşamı içinde kendiliğinden gerçekleşsin, isterse dışarıdan ayarlınsın (manipule edilsin), öğrenme sürecinin en alt basamağıdır. Toplumsal grubun varlığı koşullarında gerçekleşen bu süreç tekil insanın psikik süreçlerinin şekillenebilir oluşuna dayanır. Bu şekillenmede birey üzerinde etkinlik uygulayan, kendisi de tekil bireysel standartların ortalaması durumundaki toplumsallıktır. Muzaffer Şerif'in saptadığı gibi, bireysel psikolojiyi toplumsal psikolojiden ayırma olanağı yoktur; bunların her ikisi de aynı fenomenin cepheleleridir.

Davranışçı psikolojiden hareketle kurulan bu model, deney ve gözlemlerle doğrulanmıştır. Şerif'in meşhur grup normunun oluşumu deneyi bu çalışmaların en tanınmışlarıdır. Keza bu konu sosyal psikolojide grup dinamiği çalışmalarında sıklıkla ele alınmıştır. Özellikle küçük gruplarda yürütülen bu tür çalışmalar, grup-İçi iktidar (liderlik), derecelenme, grup etkinliklerinde üyelerin oynadığı roller ve iletişim yapılarının bulgulanmasıyla birlikte yürütülmüştür. Bu konuda birkaç başarılı gözlemin (Western Elektrik Seri Bağlama Gözlem Odası, Norton Sokağı Çetesi gibi) analizi G.Homans'ın eserinde bulunmaktadır. Ayrıca, bu model, şempanzelerdeki gelişmiş düzeyde mevcut normları (**protonorms**) inceleyen Stanislav Ehrlich'in çalışmasıyla da uygunluk içindedir.

Toplumsal normlar, kuşaktan kuşağa yeni nesillerin kültürlenmesiyle aktarılır. Mevcut normlar bir yandan yeni kuşaklara aktarılır; diğer taraftan, bunlar değişime uğrar ve yenileri oluşur. Normların aktarılması, genel olarak kültürün devamlılığını sağlayan koşullarda oluşur. Başka bir şekilde ifade edilirse, bu aktarma, sözcüğün en geniş anlamıyla, eğitim sürecinde gerçekleşir. Eğitim süreci içinde büyük yer tutan, yeni kuşakların öğretilendirilmesi (indoctrination), yaşayan etik normlarla toplumdaki ideolojilerin ve ideolojik hegemonyanın ilişkisini açığa vurur. Bu konu, aşağıda yer alan Piaget'inin modeli dikkate alındığında daha iyi şekilde aydınlanır. Belli alışkanlıklar ve öğretilerin bilinçli aktarılışı dışında, kişinin başkalarının davranışlarını gözlemleyerek bunların doğrultusunda alışkanlıklar kazanması da aynı süreç içinde düşünülmelidir.

Moral normlara ilişkin bu açıklama, ahlak standartlarının topluma ve insana göre rölatif olduğunu gözler önüne serer. Bu standartlar, verili bir toplumdaki değer-tutum sistemlerine ve davranış örüntülerine uygunluk içindedir. Her toplumun kültürü buna uygun bir temel kişilik tipiyle sonuçlanır. Kişinin ahlaklı saydığı davranışlar, verdiği tepkiler, norm ihlali biçimleri bu temel kişilik tipi dikkate alınarak incelenmelidir. Buradaki relativite, felsefi mahiyet-teki etik değerlendirmede çoğu kez kabul edilmez. Zira, bu türden bir felsefi çalışmada bulunan değerler formeldir, yani birer soyutlamadır. Örneğin, felsefi olarak "dürüstlük" değerini ifade edebiliriz; ama bu belli bir toplumdaki "dürüstlük" standardına ilişkin bir şey ifade etmez. Etik, felsefi anlamıyla insan **praxis**'i dışta bırakılırsa boş bir çabayı ifade eder; yani sıkı sıkıya pratiğe yöneliktir ve pratik içinde varlık kazanır. Oysa, burada belirttiğim paradigmadan kaynaklanan çalışmalar, pratik buyruğu değil, belli bir toplumda en ince ayrıntısıyla tanımlanabilen toplumsal davranışın bilgisini amaçlar. Bu bilgi toplumsal davranışın gözlenmesiyle test edilir. Etik stan-

dartların rölatifliği toplumsal birleşmelerin bütün düzeylerine özgü olarak da incelenmelidir. Bu anlamda, her türden küçük grup, grupman, özellikle kendinin bilincine sahip oldukları ölçüde toplumsal tabakalar (sınıf, kast, zümre, kölelik vb.) kendi ahlak standartlarının sahibidir.

3.3 Ahlak Normlarının Bilinçli Temellendirilişi ("Cognitive Development" Yaklaşımı)

Psikolog Jean Piaget'nin çocuk zihninin gelişmesi üzerine yaptığı çalışmalar, formel düşüncenin çocuktaki oluşumu ve gelişimi sürecine ışık tutmuştur. Kişilerin etik prensiplerini rasyonel şekilde (bilinçli) ortaya koymaları ve temellendirmeleri, aynı formel düşünme yetisiyle gerçekleşir. İnsanın ilk kez karşılaştığı ve daha önce bu durumla ilişkili bir normun bilgisine sahip olmadığı koşullardaki etik davranışı bilinçli bir seçişin sonucudur. Bunun yanında, kişinin toplumda egemen ahlak kurallarını rasyonelleştirmesi veya bunlara karşı kişisel bir etik standardı yaratması da bu yeti içindedir. Burada, kişinin seçişleri ve rasyonelleştirmeleri benimsediği - kişisel-dünya görüşü veya - toplumsal- ideoloji ile yakın ilişkidir. Rasyonel seçişi, burada, sezgisel kavrayışı da içine alacak şekilde kullanıyorum.

Jean Piaget, kullandığı yapısalçı paradigmayla, çocuk zihninin gelişmesini birkaç evrede incelemiştir: 0-2 yaşlar arası ilk aşamayı, 2-7 yaşlar arası **pre-operational** aşamayı; 7 ila 12 yaşlar **concrete operations** aşamasını oluşturur. Nihayet, 12 yaştan itibaren formel düşünme evresi başlar. Piaget'nin çalışmalarının ayrıntısını ele almam bu bildiri koşullarında fazlaca olanaklı değil. Burada çalışmaların sonuçlarına işaret etmek istiyorum. Bu çalışmalar, çocuğun **pre-causal** düşünceden soyut kavramlarla düşünüşe ulaşmasını ortaya koyar. **Pre-causal** düşünüş, aynı zamanda, soyut kavramların gelişmiş olmadığı, somut ve sezgisel, tekil fenomenleri bitişiren bir düşünüşdür. 12 yaş civarında başlayan son aşama, soyut kavramlar ve formel operasyonların kullanılabilirdiği gelişmişlik derecesidir. Bu süreç, aynı zamanda da, çocuğun egosantrik (benmerkezci) çıkış noktasından hareketle toplumsallaşmasıdır. Çocuğun beyinsel gelişmesi ve toplumsallaşması, bu süreçte el ele işler. Ancak, gelişim sürecinde sonuçları tayin edici taraf (tabiatıyla bu, beyinsel gelişme olmaksızın mümkün değildir), çocuğun toplumsallaşması, yani toplumsal iletişim sürecinde soyut kavramlar ve düşünüş modellerini karşılıklı olarak mübadele etmesidir.

Piaget'nin bu süreci incelerken saptadığı bir başka önemli olgu, insanın bilinçli - rasyonel düşünme etkinliklerinin bir **şema(schema)** çevresinde oluştuğudur. Şema, bu düşünüşün çekirdeğini oluşturur. Bu **şema**'yı normativist hukukçu Kelsen'in **grundnorm**'unun bellik bir hukuk sisteminde oynadığı role benzetebiliriz. Yaşamın her bir tekil ayrıntısıyla ilişkili düşüncenin total bakış açısıyla tutarlılığı bu **şema** sayesinde mümkün olur. Keza, yeni düşüncelerin oluşturulması veya dışarıdan alınmasında kişinin mevcut düşünüşüyle tutarlı bir çizginin izlenebilmesi, bütün tekil düşünce parçalarının bu şemaya göre eklenmesi sayesinde. Piaget, çocuk düşünüşünün gelişmesinde, hem sosyalleşmeyi, hem de tekil düşünce, algı, uyarım vb. gibi parçacıkları yapısal şekilde eklemeyebilen beyinsel gelişmeyi dikkate almıştır.

Piaget, aynı çizgiyi izleyen bir çalışmayı, çocukta ahlak fikrinin ve adalet duygusunun gelişimini saptamada da yürütmüştür. Piaget bu çalışmada 5 ila 15 yaşlar arasındaki denekleri kullanmıştır. Bu deneyler iki doğrultuda yürütülmüştür. Birincisi, çocukların misket oyununda sosyalleşmelerinin gözlemlenmesidir. İkincisi ise, önce-

den kurgulanmış ahlakla ilgili öykülere çocukların verdiği tepkilerin gruplanmasıdır. Doğallıkla, bu çalışmaların sonuçları istatistik metotlarla değerlendirilmiştir.

Ana çizgileriyle belirtilecek olursa, çocuğun ahlaksal gelişmesi, anlayışgücünün gelişimine paraleldir. Küçük yaştaki deneklerde genel eğilim, Piaget'in immanent adalet dediği, adeta mistikleştirilmiş ve mutlaklaştırılmış normlara sahip olma durumudur (özellikle 5-7 yaşlar arasında bu çok yoğun şekilde görülmüştür). Deneklerin yaşlarının büyüklüğü ölçüsünde, soyut kavramları kullanabilen formel düşünüş yetisinin gelişmesine paralel olarak, **moral realism** görülmeye başlar. Artık, bu gelişim aşaması, işbirliği ve karşılıklı davranışa dayalı bir yükümlülük düşüncesinde toplanmıştır. Piaget'in metaforunu kullanarak, bu son aşamanın gelişmesi Durkheim'daki organik dayanışmanın mekanik dayanışmayı izleyen gelişmesine benzetilebilir. Bu son gelişim noktası geride bırakıldıktan sonra (13 yaş civarında), çocuk doğru olmayan davranış, düşünce-sindeki şema ve karşılıklı ilişkilerde verdiği zarar çerçevesinde değerlendirir. Adalet duygusu açısından, en gelişmemiş devrede, sadece norma aykırılığa verilen karşılık (retribution) mevcuttur. Bu, giderek dağıtıcı adalet ve hakkaniyetin tanıdığı noktaya ulaşır. Görüldüğü gibi, Piaget'nin çalışması, yukarıda belirttiğim dar anlamdaki ahlak kurallarından daha geniş şekilde bütün toplumsal normları ve adalet duygusunu kapsamına alır. Ancak, Piaget'nin çalışmalarını, ahlakın bir toplumsal fenomen olarak incelenişinde yapısalci paradigma cephesinden yapılmış bir katkıdır.

Piaget'nin modelinde, sosyalleşmenin rolü, adalet fikrinde de formel düşünmenin gelişmesindeki ölçüde önemlidir. Zira, deneylerde görüldüğü üzere, eğitim süreci, sosyalleşme açısından en temel rolü oynayanıdır. Nitekim, daha iyi eğitim alanların yaşatlarından daha erken sosyalleştiği ve aşama kaydettiği deneklerin incelemesinde de görülmüştür.

Toplumsal normların bilinçli temellendirilişinde önemli olan Piaget'in paradigması fenomenin bütününe açıklamaz. Özellikle, sosyal normun kökenindeki oluşum süreci açısından yukarıdaki "öğrenme" konusundaki davranışçı paradigmanın da kullanılması gerekir. Ayrıca, aşağıda yer alan psikanalitik model, norma uymayı açıklamada yeri doldurulmaz bir öneme sahiptir. Piaget'inin açıklaması, kişinin davranışını norma bilinçli şekilde uydurmasını (yani formel - kavramsal bir düşünüşle normu kabullenmesini) açıklığa kavuşturur. Toplumsal normları bilişsel boyutuyla ele alırsak, bazı komşu problemlere karşı karşıya geliriz. Bu norm ve standartlar, toplumda -egemen kültür veya karşı kültürle ilişkili - mevcut ideolojiler ve ahlak doktrinleriyle sıkı ilişkidir. Bu doktrin ve ideolojiler birer **söylem** olarak belli şema ve şemalar çevresinde eklenmiştir. Bunların rasyonel kurgularının altında bilinç dışından gelen elemanlar (çıkartlar, alışkanlıklar, belli bir egemenlik sistemini sürdürme istekleri, toplumsal değişme arzuları veya değişmeden duyulan korkular, yeni beklentiler vb.) bulunur. Ancak bunlara dıştan baktığımızda, bize dünyayı "iyi" adına düzenlemeye aday düşünce sistemleri gibi görünürler.

3.4. Psikanalitik Açıklama

Freud'un klinik psikolojide nevrozların tedavisi amacıyla geliştirdiği model toplumsal psikolojide yeni bir açılıma kaynaklık etmiştir. Freud, insan psikolojisindeki bilinçli ve bilinç dışı düzenlemeleri ele almış, daha yerinde bir söyleyişle, bilincin dışında yer alan psikişik fenomenlerin gerçek yerini saptamıştır. Bu modelin toplumsal normlarla ilgili olarak gerçekleştirdiği ilerlemeden önce bir noktaya değ-

nilmelidir: Bu, Freud'un modelinin test edilme açısından davranışçı psikolojideki geniş olanaklara sahip olmayışıdır. Ancak, Freud'un modelinin doğruluğu klinik uygulamalardaki başarısında açıkça ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle, en azından, bir paradigmatik yaklaşım olarak başarıyla uygulanabilir.

Freud, insandaki psikişik fenomenleri üç ayrı bölüme ayırmıştır: Bunlar, bilinç/bilinç dışı/bilinç altı şeklindedir. Diğer taraftan, insan kişiliği bu modelde, ego/süper-ego/id olarak üçe ayrılmıştır. Ego, bireyin kişiliğinde, içinde bilinçli süreçlerin gerçekleştiği alandır. Arzulayarak, düşünerek veya muhakeme yürüterek yapılabilen eylemlerin tümü bu alandadır. Süper -ego ise, bu bilinçli kişilik üzerinde baskı uygulayan her türden zorlamayı ifade eder. Bu zorlamalar, bireye çocukluğundan itibaren dıştan (toplum veya mensubu bulunduğu toplumsal alt grupca) verilmiş normlar, standartlar veya her türlü buyruklardan oluşur. Süper-ego, büyük ölçüde insan ruhunun bilinçli alanındadır; başka bir söyleyişle, büyük ölçüde, bireyen açıklamasını yapabildiği kurallardan oluşur. Ancak, bununla birlikte, az ölçüde olmak üzere, bilinç dışı ve bilinç altı alanda da yer tutar. Bu sonuncular, bireye verildiği tarih unutulacak kadar geçmişte kalmış ya da açıkça formüllendirilmeden birey tarafından içselleştirilerek benimsenmiş yasaklardan oluşur. Nihayet id, insana yaşam enerjisi sağlayan veya enerjinin bizzat kendisini oluşturan içgüdüleri ifade eder. Freud, bildiği gibi, klinik çalışmalarında, süper-ego'nun ego, dolayısıyla da id üzerindeki baskısının cinsel kökenli nevrozlardaki rolü üzerinde durmuştur. Ancak model, psikişik fenomenlerin diğer çeşitlerine, bu cümleden olmak üzere, sosyal normların insan kişiliğindeki etkinliğinin değerlendirilmesine uygulanabilir.

Freud'un modeliyle baktığımızda, toplumsal kaynaklı ahlak kurallarının süper-ego içinde bulunduğu işaret etmiştim. Kişinin kültürlenmesi esnasında kendisine aktarılan - ki bu aktarma çeşitli yollarla gerçekleşir - ve kişilik tipinin oluşumunda etkili olan her türden etik norm ve standart bilinçli seçimleri üzerinde baskıda bulunur. Kişi, bilinç alanında -Piaget'nin işaret ettiği gibi bir şemaya bağlı olarak - norm ve standartları rasyonelleştirir; hatta bunları uyulması gerekli evrensel ve ebedi ilkeler durumuna getirebilir. Ahlakla ilişkin olarak dinlerin koyduğu tanrısal yasalar, insanın "doğru" davranışını inceden inceye düzenleyen laik ahlak öğretileri, kişinin normlara itaatini buyuran her türden ideoloji bu yolla fiziksel bir zorlamaya dahi gerek duymaksızın etkinliğini nesiller boyunca sürdürür.

İnsan, yetilerinin tümü itibarıyla ele alındığında, öğrenme kapasitesinin diğer gelişmiş hayvan türlerinden çok yüksek oluşuyla ayrılır. İnsanın öğrenme ile kazandığı bilgi, genetik olarak doğuştan sahip olduğu bilgiden kıyaslanamayacak ölçüde büyüktür. Ahlaksal buyruklar da bu öğrenme ile edinilen bilgilerin içindedir ve bileşimleri toplumdaki topluma değişir. Örneğin, Freud'un belirttiği Oedipus kompleksinin başlangıçta bütün insanlarda aynı tabloyla ortaya çıktığı sanılıyordu. Oysa, Malinowski, ana soyuna dayalı, dolayısıyla ensest tabusunun (evlilik kurallarının farklılığı nedeniyle) buna göre şekillendiği bir toplumda Oedipus kompleksindeki babanın yerini dayının aldığı gösterdi. Oedipus kompleksinin klasik şekli baba soyuna dayalı bir toplumda cinsel ahlakla ilişkin kuralların sonucuydu (keza bu konu, kadın cinsiyeti koşullarında Electra kompleksi olarak formüllendirilmiştir).

Psikanalitik model, hem kişinin norma kendiliğinden uymasının, hem de ihlal edebilmesinin koşullarını açıklığa kavuşturur. Kişinin norma uygun davranışını yönlendiren motivasyon, süper-

ego'nun gücü ve etkinliğinin derecesiyle ilişkilidir. Süper-ego'nun baskısının etkinliği her bireyde aynı değildir. Her toplumsallığa uygun düşen bir temel kişilik tipi vardır. Ancak, aynı toplum içinde kişilik farklılaşmaları bulunur. Süper-ego'nun güç ve etkinliği tekil kişiliklere göre dikkate değer farklar gösterir; bu da norma uyma düzeyindeki farklılaşmalarda karşımıza çıkar. Her türlü norm ihlali bir toplumsal yaptırımını davet eder. Ancak, kişiler dışsal yaptırımları düşünmeden norma uydularında, önemli ölçüde, süper-ego'nun vicdanlarına uyguladığı baskının altındadırlar. Bunun yanında, kişinin toplumsal normları bilerek ihlalinde süper-ego'suna bir meydan okuma ile karşı karşıyayız. Bu meydan okumanın motifi ya bir çıkar, ya bir nevroz, ya da ihlal filini rasyonel zorunluk durumuna getiren bir dünya görüşü ve/veya ideolojidir.

4. SONUÇ

Ahlak kurallarına ilişkin bir araştırmanın toplumsal bilimler alanında yürütülebilmesi, gözlem ve deneyin kullanılabilmesi test etme metodlarıyla mümkün olur. Bu türden bir çalışma, sosyolojinin asli konularından "toplumsal kontrol" içinde yer tutar. Ayrıca, bu türden bir çalışma, hukuk sosyolojisi açısından, bir ahlak kuralının hangi koşullarda hukuk kuralına dönüştüğünü ve hukuka kendiliğinden uyma fenomeninde hukuk-dışı normlarla hukukun uygulanmasını aydınlığa kavuşturur. Ahlak kuralları toplumsal grubun etik yargısıdır. Ancak, bu etik yargı bir iktidar merkezince desteklenerek organize yaptırımla donatıldığında hukuklaşır. Keza, iktidarın koyduğu bir hukuk kuralı, hukuk-dışı normlara, özellikle ahlak normaline aykırı olmadığı ölçüde, etkinliğini en az yaptırım tehdidi veya uygulamasıyla - kendiliğinden- gerçekleştirir. Bu inceleme de yukarıdaki paradigmlar çerçevesinde yapılabilir.

Şimdi, buraya kadarki açıklamalardan dolayı, ahlakın felsefi temellendirilişini yararsız ya da gereksiz saydığımı düşünenler çıkabilecekler. Böyle bir şeyi iddia etmiyorum. Yukarıdaki açıklamaları Aristoteles'in **düşünme erdemleri/karakter erdemleri** ayırımını göz önüne alarak değerlendirelim. Toplumsal bir fenomen olarak ahlaksallık, eğitim yoluyla aktarılan **karakter erdemi** içinde yer alır. Oysa bu, **düşünme erdemine** sahip **praxis** 'ini gerçekleştiren insanın aktarlarından tamamen farklıdır. Felsefi olarak değer taşıyan ahlaksallık, bireyin düşünce ve seçimlerine bağlı olan davranıştır. Bu kişinin gerçekten mevcut bir dünya görüşünün varlığını, iç iktidarını ve seçimlerini izleyebilmesini gerektirir. Felsefi olarak temellendirilebilen etik davranış her zaman bir erdemdir ve insan her gün verili varoluşunu bu yolla yeni varlık biçimlerine ulaşmada araç haline getirir. Ancak, bu erdem bilişsel değil, pratiğe ilişkindir ve kişinin seçimlerini ve amaçlarını hiç bir bilim kararlayamaz. Son olarak, böyle bir erdem varlığı ve genel olarak felsefe, toplumsal gerçekliği açıklamayı amaçlayan bilimsel çalışmanın önüne bir engel olarak konulmamalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abrahamson, Mark, *İşlevselcilik*, Çev. Nilgün Çelebi, Konya, Sebati Ofset, 1990.
- Adcock, C.J., *Fundamentals of Psychology*, Middlesex, Penguin, 1967 (orj. 1955).
- Aral, Vecdi, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, İstanbul, Filiz (1983).
- Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1988.
- Ayer, A.Y., *Dil, Doğruluk ve Mantık*, Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu,

İstanbul, Metis, 1984.

Benedict, Ruth, *Patterns of Culture*, Preface by Margaret Mead, Boston, Houghton Mifflin Co., 1959 (copyright, 1934).

Can, Cahit, *Oluşum Süreci İçerisindeki Hukuk Sosyolojisi*, Ankara, S., 1989.

Ehrlich, Stanislaw, "Protonorms, on The Biological Roots of Social Norms," *Archiv Für Rechtsund Sozialphilosophie*, Vol. LXXVI, Heft. 1(1990), pp.83-99

Epstein, "Sanctions," *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. XIV, pp.2-5.

Eysenck, H.J., *Psychology is About People*, Middlesex, Penguin, 1977 (copyright, 1972).

Freud, Sigmund, *Cinsiyet Üzerine*, Çev. Avni Öneş, 4.b., İstanbul, Say. 1983.

....., *Two Short Accounts of Psycho-Analysis*, Trans. by James Stroeckey, Middlesex, Penguin, 1966 (orj. 1957-1959). Gürüz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, Ankara, A.Ü.H.F., 1985. Gürkan, Ülker, "William Graham Sumner," *Ord. Prof. Dr. Ernst E. Hirsch'e Armağan*, Ankara, A.Ü.H.F., 1964, s.277-289.

Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, 4.b., İstanbul, Remzi, 1984.

Kültür Konusu- ve Sorunlarımız, 2.b., İstanbul, Remzi, 1984.

Hartley, Eugen L., Ruth E.Hartley, Clyde Hart, "Tutumlar ve Kanatlar," Çev. ve Der., Ünsal Oskay, *Kitle Haberleşme Teorilerine Giriş*, Ankara, A.Ü.B.Y.O., 1985, s. 7-55.

Homans, George C., *İnsan Grubu*, Çev. Oğuz Onaran, Baskın Oran, Ünsal Oskay, Ankara, T.O.D.A.İ.E., 1971.

Locke, John, *An Essay Concerning Human Understanding*, Ed. by Alexander Campbell Praser, Vol. I-II, Oxford, Clarendon Press, MDCCCXCIV(1894).

Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar*, 1.b., Ankara, Sosyal Bilimler Derneği, 1976.

Kant, Immanuel, *Pratik Akılın Eleştirisi*, Çev. İonna Kuçuradi, Ülker Gökerberk, Füsun Akatlı, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1980.

Kardiner, Abram, *The Psychological Frontiers of Society*, New-York, Columbia Uni., 1947.

Kroeber, A.L., *Anthropology*, New-York, Harvest Books, 1963.

Kuçuradi, İonna, *Etik*, Ankara, Meteksan, 1988.

Kuhn, Thomas S., *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Çev. Nilüfer Kuşay, 2.b., İstanbul, Alan, 1982

Levi-Strauss, Claude, *Yaban Düşünce*. Çev. Tahsin Yücel, 1.b., İstanbul, Hürriyet Vakfı, 1984

Linton, Ralph, *Cultural Background of Personality*, New-York, Appleton-Century-Crofts, 1945.

Lorenz, Konard, "Toplu Halde Yaşayan Hayvanlarda Ahlakla Benzeyen Davranışlar," Çeviri, *Felsefe Arkivi*, No: 20(1976), s. 129-142.

Malinowski, Bronislaw, *Sex and Repression in Savage Society*, II. imp., New-York, Meridian Books, 1969 (orj. 1927).

Morin, Edgar, *Kayılmış Paradigma*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Birey ve Toplum, 1985.

Moscovici, Serge, *Social Infulence and Social Change*, Trans. by Carol Sherrad and Greta Heinz, London, Academi Press, 1976 (copyright).

Nowell-Smith, P.H., *Ethics*, Middlesex, Penguin, 1967 (copyright, 1954).

Öktem, Niyazi, *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi*, 4., b., İstanbul, Beta, 1988.

....., *Fenomenoloji ve Hukuk*, İstanbul, Üçdal, 1982. Özcan,

Mehmet Teyfik, "İlkel Toplumlar da Toplumsal Kontrol: Hukuk Dışı Mekanizmalar ve İlkel Hukuk," (Doktora Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Ens.), 1989.

....., ("Doktora Tez Özeti)" *Argumentum*, C.I., No: 1(1990)

....., "John Locke'un Birey Anlayışının Felsefi Temelleri,"

İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası, C.LII, No: 1-4 (1986-1987), s. 559-586.

Piaget, Jean, "Çocukta Ahlaki ve Hukuki Hükümlerin Kaynağı" Çev. Ahmet Halil, *İş Mecmuası*, C. IX(1943), s.84-95.

....., *Çocukta Hüküm ve Muhakeme*, Çev. Sabri Esat Siya-yuşgil, İstanbul, Mf. Vek., 1939

....., *The Moral Judgement of The Child*, Trans by., Mar-joire Gabain, London, Routledge and Kegan Paul, 1972 (1932).

....., "The Stages of the Intellectual Development of the Child," *Thinking and Reasoning*, Ed. by, B.M. Foss, Middlesex, Pen-guin, 1968, pp. 355-363.

Radcliffe-Brown, A.R., "Social Sanctions," *Structure and Func-tion in Primitive Society*, Ed. by E.E. Evans Pritchard and Fred Eg-gan, New-York, Free Press, 1965, pp. 205-211.

Reich, Wilhelm, *Cinsel Ahlakın Boygöstermesi*, Çev. Bertan Ona-ran, 1.b., İstanbul, Payel, 1976.

Reichenbach, Hans, *Bilimsel Felsefenin Doğuşu*, Çev. Cemal Yıl-dırım, İstanbul, Remzi, 1981.

Rich, John Martin and Joseph L. De Vitis, *Theories of Moral De-velopment*, Springfield, Charles C. Thomas Pub., 1985.

Spinoza, *Etika*, Çev. Hilmi Ziya Ülken, İstanbul, Ülken Yay., 1984. Sumner, William Graham, *Folkways*, New-York, Mentor Bo-oks, 1960 (orijinali, 1906).

Şerif, Muzaffer, *Sosyal Kuralların Psikolojisi*, Çev. İsmail Sandık-çioğlu, 1.b., İstanbul, Alan, 1985.

Timasheff, N.S., *An Introduction to The Sociology of Law*, Camb-ridge, Harvard University Comitte on Research on The Social Scien-ces, 1939.

Topçuoğlu, Hamide, *Hukuk Sosyolojisi (Ders Takrirleri)*, Anka-ra, 1977.

Williams, Bernard, *Morality: An Introduction to Ethics*, New-York, Harper Torcobook, 1972.

Wright, Derek, *The Psychology of Moral Behaviour*, Middlesex, Penguin, 1981 (copyright, 1971).

HUKUKUN KAYNAĞI OLARAK ÖRF VE ADET HUKUKU(*)

Dr. Yasemin İŞIKTAÇ (**)

Genel Hukuk Teorisinin önemli bir alanını oluşturan hukukta kaynak konusu en fazla örf ve adet hukukunda sorun çıkarmaktadır. Bunun bir nedeni örf ve adet hukukunun niteliğinden kaynaklanırken, önemli bir diğer nedeni de metodolojik kaygılardır. Örf ve adet hukuku, bir felsefi değerlendirmeyi gerektirdiği kadar, yaşayan hukuk kimliği ile Hukuk Sosyolojisinin konu alanında bulunmakta diğer yandan Doğmatik Hukuk Bilimi alanında da sonuç doğur-maktadır. Bu durum bize metodolojik açıdan örf ve adet hukuku konusunun üç farklı alanda incelenebileceğini göstermektedir. Bu-nun yanısıra hukukun fonksiyonları açısından da konuya farklı bir bakış açısı getirilebilir. Hukukun fonksiyonlarını oluşturan; **düzen**, **pratik yarar** (sosyal realiteye uygunluk) ve adalet örf ve adet hu-kuku alanına uygulandığında;

- örf ve adet hukukunun sosyal realiteyle ilişkilendirilmesinden, örf ve adet hukukunun pratik yararı,

- örf ve adet hukukunun, hukukun düzen fonksiyonu açısından değerlendirilmesinden, yazılı hukuk, örf ve adet hukuku korelasyo-nu ve hatta hukuk güvenliği açısından konunun irdelenmesi,

-örf ve adet hukukunun adalet kavramı ile bağlantısından ise Hukuk Felsefesi açısından örf ve adet hukukunun değerlendirilmesi söz konusu olacaktır.

Bu tezde, örf ve adet hukuk kavramı öncelikle sosyal realite-de ortaya çıkan çeşitli davranış normları ile ilişkileri ve konunun ne olduğu açısından ele alınmıştır. Böylece örf ve adetin ahlak, din ve hukuk normları ile olan ilişkileri ortaya konulmuştur. Diğer yan-dan tam olarak tanımı verilmemiş birçok kavramı içeren alışkanlık

(*) - Doktora Tezi özettir.

(**) - Dr. Yasemin Işıktaç İ.Ü. Hukuk Fakültesi Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisidir.

lardan sosyal norm alanına geçişteki aşamalar, olabildiğince tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken anlayış sosyolojisi kavramları kullanılmıştır. Salt örf ve adet alanından örf ve adet hukukuna geçişin gösterilmesi ile birlikte bir örf ve adet hukuku tanımına varılmıştır. Bu tanım; "Akla dayalı olmayıp, isteme ve rastlantılara dayalı olarak ortaya çıkan örf normları, toplumsal yaşamın kolaylaştırılması amacını güden konvansiyonel nitelikte bir olması gereken düşüncenin de eklenmesiyle ortaya çıkan normlardır." Tanımını bu şekilde verebileceğimiz örf ve adet kurallarını tipik özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz;

- Rasyoneliteye dayalı olmama,
- Rastlantısal ve isteme bağlı olma,
- Toplumsal yaşamı kolaylaştırma amacına yönelme,
- Konvansiyonel oluş,
- Olması gereken düşüncesinin bulunması.

Tanımlanan bu örf ve adet hukukundan çıkan niteliklerden hareketle, pratik örneklerle tanım somutlaştırılmaya çalışılmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde ise teknik olarak örf ve adet hukuku ile kanun hukuku ilişkisinde, örf ve adet hukukunun bu ilişki bağlamında yerine getirdiği fonksiyonları incelenmiştir. Aynı zamanda, tezin tamamında örf ve adet hukuku, hukukun adalet fonksiyonu açısından değerlendirilmiştir. Adalet kavramı gerek teorik gerekse teknik alanda ortaya çıkan örf ve adet hukuku yazılı hukuk ilişkilerinde daima temel kriter olarak alınmıştır.

Bütün metodolojik çok boyutluluğa rağmen tez, sorunun, öncelikle teorik olarak çözülmesi gerektiği varsayımından hareket etmektedir. Böylece tanımlanıp belirli bir kimliğe kavuşan kavram ve problemler daha sonra sağlanabilecek sosyolojik çalışmalar için temel bir nokta oluşturabilir. Metodolojik açıdan ortaya çıkan bu sorunlara ek olarak, konu Türk Hukuku açısından da bazı tipik